

РОЗДІЛ 2 АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 364:616.89:342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.6.33>

Тетяна МОРОЗ

аспірант кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, Черкаська обл., Україна, 20300
ORCID: 0009-0008-9712-2739

Бібліографічний опис статті: Мороз, Т. (2025). Нормативно-правове забезпечення у сфері соціального обслуговування осіб з психічними та інтелектуальними розладами. *Ввічливість. Humanitas*, 6, 272–283, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.6.33>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ОСІБ З ПСИХІЧНИМИ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ РОЗЛАДАМИ

У статті здійснено комплексний аналіз нормативно-правового забезпечення у сфері соціального обслуговування осіб з психічними та інтелектуальними розладами в Україні в контексті сучасних трансформацій соціальної політики держави. Розкрито зміст і значення основних міжнародних та національних нормативно-правових актів, що регулюють питання соціального захисту, соціального обслуговування, реабілітації та соціальної інтеграції осіб зазначеної категорії, зокрема положення Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю та документів Ради Європи. Проаналізовано особливості імплементації європейських стандартів у вітчизняне законодавство, а також ступінь їх практичної реалізації в системі соціальних послуг. Особливу увагу приділено процесам деінституціоналізації, реформуванню мережі психоневрологічних та інших інтернатних закладів, а також переходу від інституційного догляду до моделей підтриманого проживання та громадоорієнтованих послуг. Виявлено основні проблеми реалізації законодавчо визначених прав осіб з психічними та інтелектуальними розладами, пов'язані з фрагментарністю нормативно-правового регулювання, недостатнім ресурсним забезпеченням, обмеженою міжвідомчою взаємодією та збереженням патерналістських підходів у системі соціального обслуговування. На основі проведеного аналізу визначено пріоритетні напрями вдосконалення нормативно-правового забезпечення, спрямовані на забезпечення прав людини, розвиток соціальної реабілітації, розширення доступу до якісних соціальних послуг у громаді та створення умов для незалежного життя осіб з психічними та інтелектуальними розладами.

Ключові слова: соціальне обслуговування, психічні та інтелектуальні розлади, нормативно-правове забезпечення, деінституціоналізація, соціальна реабілітація, права осіб з інвалідністю.

Tetiana MOROZ

Postgraduate Student at the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2 Sadova str., Uman, Cherkasy region, Ukraine, 20300
ORCID: 0009-0008-9712-2739

To cite this article: Moroz, T. (2025). Normatyvno-pravove zabezpechennia u sferi sotsialnoho obsluhovuvannia osib z psykhichnymy ta intelektualnymy rozladamy [Regulatory and legal framework for social services for persons with mental and intellectual disabilities]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 6, 272–283, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.6.33>

REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK FOR SOCIAL SERVICES FOR PERSONS WITH MENTAL AND INTELLECTUAL DISABILITIES

The article presents an in-depth analysis of the regulatory and legal framework governing the provision of social services for persons with mental and intellectual disabilities in Ukraine in the context of ongoing social policy reforms. The study examines a wide range of international and national legal instruments that define state obligations in the areas of social protection, rehabilitation, social support, and inclusion of this vulnerable population group. Particular attention is given to the implementation of European standards, as well as to the incorporation of the principles and provisions of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities into national legislation and public policy.

The article focuses on the processes of deinstitutionalization and the transformation of psychoneurological residential institutions and other long-term care facilities, emphasizing the gradual shift from an institutional model of care to a human rights-based, person-centered, and community-oriented approach. This approach prioritizes independent living, access to community-based social services, psychosocial rehabilitation, and active participation of persons with disabilities in social life.

The analysis identifies a number of systemic challenges that hinder the effective realization of legally guaranteed rights, including inconsistencies and fragmentation of regulatory mechanisms, the continued dominance of institutional care practices, insufficient intersectoral coordination, and the limited availability and accessibility of community-based services. The article substantiates the need for further improvement and harmonization of the regulatory and legal framework, strengthening local-level implementation mechanisms, expanding community-based support services, and enhancing intersectoral cooperation to ensure sustainable social inclusion and protection of the rights of persons with mental and intellectual disabilities in Ukraine.

Key words: social services, mental and intellectual disabilities, legal regulation, deinstitutionalization, social rehabilitation, rights of persons with disabilities.

Актуальність проблеми. Проблема реабілітації осіб з інвалідністю з психічними розладами набуває особливої актуальності в умовах реформування системи соціального захисту та охорони психічного здоров'я в Україні. Тривалий час домінуючою залишалася інституційна модель догляду, зосереджена на утриманні осіб у психоневрологічних інтернатах, що обмежувало можливості соціальної інтеграції та реалізації прав людини. Сучасні європейські підходи акцентують увагу на розвитку громадоорієнтованих форм допомоги, психосоціальної реабілітації та підтримці незалежного життя.

У зв'язку з євроінтеграційним курсом України особливого значення набуває аналіз нормативно-правових засад реабілітації осіб з психічними розладами та ступеня їх відповідності європейським стандартам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика реабілітації осіб з інвалідністю з психічними розладами та реформування інституційної системи догляду є предметом міждисциплінарних наукових досліджень у галузях соціальної роботи, соціальної політики, психіатрії, психології та права. У працях вітчизняних науковців, зокрема О. В. Бондаренко, І. Д. Звереві, А. Й. Капської, Н. М. Комарової, Л. І. Міщик, значна увага приділяється питанням соціального захисту осіб з інвалідністю, розвитку соці-

альних послуг та ролі психоневрологічних інтернатів у системі довготривалого догляду. Дослідниками аналізуються наслідки тривалого перебування в інституційних закладах, проблеми соціальної ізоляції та необхідність переходу до реабілітаційно орієнтованих підходів.

У наукових публікаціях, присвячених психічному здоров'ю та психосоціальній реабілітації, зокрема у працях В. М. Маркова, О. К. Напреєнка, Т. В. Марценюк, Л. М. Юр'євої, акцентується увага на комплексному характері реабілітації, поєднанні медичних, психологічних і соціальних заходів, а також значенні міждисциплінарної взаємодії фахівців у процесі відновлення соціального функціонування осіб з психічними розладами.

Зарубіжні дослідження, представлені працями G. Thornicroft, M. Knapp, J. Szmukler, A. Patel, M. Oliver, ґрунтуються на правозахисній та біопсихосоціальній парадигмах. У цих роботах реабілітація розглядається як ключовий механізм забезпечення незалежного життя, соціального включення та якості життя осіб з психічними розладами. Значну увагу приділено процесам деінституціоналізації, розвитку громадоорієнтованих послуг, підтриманого проживання та імплементації положень Конвенції про права осіб з інвалідністю.

Метою статті є аналіз нормативно-правових документів у сфері соціального обслугову-

вання осіб з психічними та інтелектуальними розладами в контексті реформування системи догляду, розвитку соціальної реабілітації та деінституціоналізації в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес інтеграції національного законодавства України у сфері психічного здоров'я та реабілітації осіб з психічними та інтелектуальними розладами ґрунтується на врахуванні базових європейських нормативних і стратегічних документів, що визначають стандарти захисту прав людини, соціального включення та доступу до реабілітаційних послуг. Одним із фундаментальних документів у цій сфері є *Хартія основних прав Європейського Союзу*, яка закріплює право кожної особи на повагу до людської гідності, фізичної та психічної недоторканності, соціальний захист, охорону здоров'я та недискримінацію за будь-якою ознакою, зокрема за станом психічного здоров'я. Положення Хартії формують правову основу для розвитку реабілітаційних моделей, орієнтованих на права людини та соціальну інтеграцію.

Важливе значення має також *Європейська стратегія психічного здоров'я* (Comprehensive Approach to Mental Health, 2023) (European Commission, 2023), у якій психічне здоров'я визначається як пріоритет публічної політики Європейського Союзу. Стратегія акцентує увагу на переході від інституційної моделі догляду до розвитку послуг у громаді, забезпеченні доступності психосоціальної реабілітації, підтримці самостійного життя та залученні осіб з психічними та інтелектуальними розладами до процесів прийняття рішень щодо власного лікування й реабілітації.

Крім того, орієнтиром для держав – членів ЄС є *Європейський стовп соціальних прав*, який закріплює право осіб з інвалідністю на доступ до якісних та інтегрованих послуг, що сприяють їх участі в суспільному житті та на ринку праці. У сфері охорони здоров'я та реабілітації цей документ підкреслює важливість міжсекторального підходу, поєднання медичних і соціальних послуг та забезпечення безперервності підтримки (European Pillar of Social Rights, 2017).

Визначальне міжнародно-правове значення у формуванні сучасних підходів до реабілітації та соціальної інтеграції осіб з інвалід-

ністю, зокрема осіб з психічними та інтелектуальними розладами, має *Конвенція про права осіб з інвалідністю* (Конвенція про права осіб з інвалідністю, 2006), ратифікована Україною. Положення Конвенції ґрунтуються на правозахисній моделі інвалідності, відповідно до якої інвалідність розглядається як результат взаємодії особи з бар'єрами навколишнього середовища, а не виключно як медична проблема, що потребує ізоляції або утримання.

Особливе значення для осіб з психічними та інтелектуальними розладами мають положення Конвенції, які закріплюють право на рівність перед законом, повагу до людської гідності, недискримінацію та автономію особи, а також право на самостійне прийняття рішень із наданням необхідної підтримки. Конвенція гарантує право осіб з інвалідністю на життя в громаді, включаючи можливість вільного вибору місця проживання та заборону примусового перебування в інституційних закладах лише на підставі інвалідності чи психічного стану.

У контексті реабілітації Конвенція підкреслює необхідність забезпечення доступу осіб з інвалідністю до комплексних реабілітаційних та соціальних послуг, орієнтованих на розвиток самостійності, соціальної участі та повноцінної інтеграції в суспільство. Для осіб з психічними та інтелектуальними розладами це означає пріоритет розвитку психосоціальної реабілітації, підтриманого проживання та громадоорієнтованих послуг замість тривалого інституційного догляду.

Зазначені положення поступово імплементуються в національне законодавство України через прийняття та оновлення законів у сфері психічного здоров'я та реабілітації. Водночас зберігається потреба в подальшому наближенні практичних механізмів реалізації законодавчих норм до європейських стандартів, особливо в частині розвитку громадоорієнтованих реабілітаційних послуг і реформування психоневрологічних інтернатів.

Нормативно-правові засади реабілітації осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами в Україні формуються в межах загальної системи соціального захисту осіб з інвалідністю з урахуванням специфіки психічних порушень, які істотно впливають на здатність до самостійного функціонування

та соціальної інтеграції. Державна політика у цій сфері ґрунтується на положеннях міжнародних актів щодо прав людини та спрямована на забезпечення доступу осіб з психічними та інтелектуальними розладами до комплексної реабілітаційної допомоги, соціальних послуг і захисту від дискримінації.

Законодавство України визначає реабілітацію осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами як систему заходів медичного, психологічного, соціального та соціально-педагогічного характеру, спрямованих на відновлення або компенсацію порушених психічних і соціальних функцій, розвиток навичок самостійного життя та залучення до суспільних відносин. Нормативно-правові акти закріплюють право цієї категорії осіб на отримання реабілітаційних послуг, соціального супроводу, а також на розроблення індивідуальних програм реабілітації з урахуванням стану здоров'я, рівня функціональних обмежень і потреб особи.

У 2006 році Верховною Радою України було прийнято *Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні»*, яким визначено основні засади формування правових, соціально-економічних та організаційних умов, спрямованих на усунення або компенсацію наслідків, зумовлених стійкими порушеннями здоров'я, зокрема психічними та інтелектуальними розладами. У зазначеному нормативно-правовому акті реабілітація осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами розглядається як система комплексних заходів, орієнтованих на підтримання та відновлення психічного, соціального і частково фізичного благополуччя, розвиток адаптивних навичок, а також сприяння досягненню максимально можливого рівня соціальної та матеріальної незалежності з урахуванням індивідуальних психофункціональних обмежень (*Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю»*, 2005).

Реабілітацію осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами доцільно розглядати як систему медичних, психологічних, психолого-педагогічних, соціальних, професійних, трудових, фізичних та соціально-побутових заходів, спрямованих на надання комплексної допомоги у відновленні або компенсації порушених психічних, когнітивних

та соціальних функцій організму. Зазначені заходи орієнтовані на досягнення й підтримання максимально можливого рівня соціальної та матеріальної незалежності, формування навичок самостійного життя, трудової адаптації та соціальної інтеграції осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами, а також на забезпечення їх технічними та іншими засобами реабілітації й виробами медичного призначення з урахуванням індивідуальних потреб.

Відповідно до чинного законодавства, реабілітація осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами реалізується через такі основні види: медичну, психологічну, психолого-педагогічну, соціальну, професійну, трудову, фізичну та фізкультурно-спортивну реабілітацію. Реабілітаційні послуги при цьому визначаються як система цілеспрямованих заходів, спрямованих на відновлення оптимального психічного, інтелектуального, соціального та функціонального рівня життєдіяльності особи, що створює передумови для її ефективної інтеграції в суспільство та участі в соціальних відносинах.

Упровадження комплексної системи реабілітації осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами має особливо важливе значення, оскільки в низці міжнародних документів і доповідей Всесвітньої організації охорони здоров'я та Організації Об'єднаних Націй реабілітація визначається як одна з ключових стратегій розвитку систем охорони здоров'я у XXI столітті. Реабілітаційні заходи мають реалізовуватися з метою задоволення індивідуальних потреб людини з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами у процесі її життєдіяльності, а також у випадках тимчасових або стійких порушень психічного здоров'я, зумовлених вродженими чи набутими чинниками.

Визначальне значення в контексті розвитку сучасних підходів до реабілітації мають міжнародні програмні документи, зокрема Біла книга з фізичної і реабілітаційної медицини та ініціатива *«Реабілітація 2030: заклик до дії»*. У зазначених документах акцентується увага на наявних і невирішених потребах у реабілітації, необхідності розширення доступу до якісних реабілітаційних послуг та їх інтеграції в систему охорони здоров'я поряд із про-

філактикою, збереженням психічного здоров'я та пропагандою здорового способу життя. Особливий наголос робиться на потребах осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами, для яких реабілітаційні послуги виступають важливим чинником соціальної адаптації, зниження рівня стигматизації та підвищення якості життя. У цьому контексті реабілітація розглядається як інвестиція в людський капітал, що сприяє не лише покращенню індивідуального здоров'я, а й соціальному та економічному розвитку суспільства загалом.

Програмні положення ініціативи «Реабілітація 2030: заклик до дії» стали концептуальним підґрунтям для подальшого реформування національної системи реабілітації та передували прийняттю в Україні у грудні 2020 року *Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я»*. Зазначений закон визначає правові, організаційні та економічні засади проведення реабілітації осіб з обмеженнями повсякденного функціонування, зокрема осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами, у системі охорони здоров'я. Нормативний акт запроваджує функціонування сучасної моделі «реабілітації у сфері охорони здоров'я» (health-related rehabilitation), що передбачає надання якісної та безперервної реабілітаційної допомоги безпосередньо в закладах охорони здоров'я з моменту виникнення захворювання або травми, у тому числі при психічних розладах з гострим чи хронічним перебігом (Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», 2020).

Відповідно до статті 5 зазначеного закону, основними принципами проведення реабілітації є пацієнтоцентричність, що передбачає планування та реалізацію реабілітаційних заходів з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей і побажань особи з психічними та інтелектуальними розладами, а також участь її законних представників і членів сім'ї у розробленні та коригуванні індивідуального реабілітаційного плану. Важливими принципами є також цілеспрямованість реабілітаційного процесу, своєчасність його початку, послідовність і безперервність надання реабілітаційної допомоги на всіх етапах, а також функційна спрямованість, що полягає в орієнтації на досягнення оптимального рівня психічного,

соціального та повсякденного функціонування і підвищення якості життя особи у її життєвому середовищі.

Відповідно, метою державної політики у сфері реабілітації в охороні здоров'я є створення умов для ефективної реабілітації осіб з інвалідністю, у тому числі з психічними та інтелектуальними розладами, забезпечення доступності середовища, підтримки самостійного способу життя та можливостей повноцінної участі у всіх сферах суспільного життя. Особливого значення набуває формування середовища, організованого відповідно до принципів універсального дизайну та розумного пристосування, що є необхідною передумовою соціальної інтеграції та зменшення рівня інституційної залежності осіб з психічними та інтелектуальними порушеннями.

Системоутворювальне значення для реабілітації осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами має *Закон України «Про систему охорони психічного здоров'я»* (Закон України «Про систему охорони психічного здоров'я», 2025), положення якого визначають правові засади організації та надання допомоги у сфері психічного здоров'я. Так, відповідно до **статті 3** закону, державна політика у сфері охорони психічного здоров'я ґрунтується на принципах поваги до прав і гідності людини, недискримінації, доступності та комплексності допомоги, що створює нормативне підґрунтя для реалізації реабілітаційних заходів щодо осіб з психічними та інтелектуальними розладами.

У **статті 4** закону закріплено право осіб з психічними та інтелектуальними розладами на отримання своєчасної, якісної та безперервної медичної, психологічної і соціальної допомоги, що безпосередньо корелює з завданнями психосоціальної реабілітації. Важливим у контексті реабілітації є також положення **статті 6**, яка передбачає міжвідомчу взаємодію у сфері охорони психічного здоров'я та поєднання зусиль систем охорони здоров'я, соціального захисту, освіти та інших сфер, що є необхідною умовою ефективної соціальної реабілітації осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами.

Особливу увагу закон приділяє питанням соціальної інтеграції та підтримки осіб з психічними та інтелектуальними розла-

дами. Зокрема, у **статті 11** наголошується на необхідності створення умов для проживання таких осіб у громаді, розвитку навичок самостійного життя та зменшення інституційної залежності, що має принципове значення для реформування діяльності психоневрологічних інтернатів. Таким чином, положення Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я» формують нормативно-правове підґрунтя для розвитку сучасної моделі реабілітації, орієнтованої на права людини, індивідуальні потреби та соціальне включення осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами.

Важливе нормативно-правове значення для забезпечення реабілітації осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами має Закон України «Про психіатричну допомогу» (2000) (Закон України «Про психіатричну допомогу», 2000), який визначає правові та організаційні засади надання психіатричної допомоги та гарантії прав осіб із психічними та інтелектуальними розладами. Відповідно до **статті 3** цього закону, психіатрична допомога в Україні ґрунтується на принципах законності, гуманності, поваги до прав і свобод людини, добровільності отримання допомоги та недопущення дискримінації, що створює правову основу для впровадження реабілітаційно орієнтованого підходу.

Згідно зі **статтею 4**, особи з психічними та інтелектуальними розладами мають право на отримання психіатричної допомоги в обсязі, необхідному для збереження та відновлення психічного здоров'я, а також на соціальний захист і підтримку, що є складовими психосоціальної реабілітації. У **статті 6** закону підкреслюється необхідність поєднання медичних, психологічних і соціальних заходів у процесі надання допомоги, що відповідає сучасному розумінню реабілітації як комплексного та міждисциплінарного процесу.

Особливе значення для організації реабілітації в умовах психоневрологічних інтернатів мають положення **статей 11 та 12**, які регламентують надання психіатричної допомоги в стаціонарних умовах, права осіб, що перебувають у закладах із цілодобовим перебуванням, а також гарантії захисту їх гідності та законних інтересів. Норми закону орієнтують систему психіатричної допомоги не лише

на лікування, а й на створення умов для соціального відновлення, підтримки функціональної спроможності та запобігання соціальній ізоляції осіб з психічними та інтелектуальними розладами, що є базовими завданнями реабілітації.

Аналіз положень чинного законодавства України у сфері психічного здоров'я та психіатричної допомоги дає змогу виокремити систему базових прав осіб з психічними та інтелектуальними розладами, реалізація яких є необхідною умовою ефективної реабілітації та соціальної інтеграції. Передусім законодавством закріплено *право на повагу до людської гідності, недискримінацію та захист від будь-яких форм приниження*, незалежно від стану психічного здоров'я. Це право є фундаментальним і визначає гуманістичну спрямованість усієї системи надання психіатричної та реабілітаційної допомоги.

Важливим є *право на доступну, своєчасну, якісну та безперервну медичну, психологічну і соціальну допомогу*, що надається з урахуванням індивідуальних потреб особи. Законодавство передбачає комплексний характер такої допомоги, що включає не лише лікування, а й психосоціальну реабілітацію, соціальний супровід та підтримку повсякденного функціонування. У цьому контексті особам з психічними та інтелектуальними розладами гарантується *право на індивідуальний підхід*, зокрема участь у розробленні та коригуванні реабілітаційних планів або представництво їх інтересів законними представниками.

Окрему групу становлять *права на добровільність отримання психіатричної допомоги та поінформовану згоду*, за винятком випадків, прямо передбачених законом. Це положення має принципове значення для реабілітаційної практики, оскільки забезпечує суб'єктну позицію особи з психічними та інтелектуальними розладами та сприяє формуванню партнерських відносин між фахівцями й отримувачами допомоги.

Законодавство також гарантує *право на соціальний захист, підтримку самостійного способу життя та участь у житті громади*, що передбачає створення умов для проживання в найменш обмежувальному середовищі, розвитку навичок незалежного життя та зменшення інституційної залежності. Це право

безпосередньо пов'язане з процесами деінституціалізації та реформування діяльності психоневрологічних інтернатів.

Важливим є *право на міжвідомчу підтримку*, яке реалізується через узгоджену діяльність систем охорони здоров'я, соціального захисту, освіти та інших сфер. Такий підхід забезпечує цілісність реабілітаційного процесу та створює умови для сталого відновлення соціального функціонування осіб з психічними та інтелектуальними розладами.

Таким чином, законодавчо визначені права осіб з психічними та інтелектуальними розладами формують нормативно-правову основу для розвитку сучасної реабілітаційної моделі, орієнтованої на права людини, індивідуальні потреби та соціальну інтеграцію, що має особливе значення для організації реабілітації в умовах психоневрологічних інтернатів.

Інтеграція національного законодавства України у сфері реабілітації осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами до вимог Європейського Союзу є складовою загального процесу євроінтеграції та наближення правової системи України до європейських стандартів у сфері прав людини, соціального захисту та охорони психічного здоров'я. Європейська правова доктрина розглядає психічне здоров'я як невід'ємну частину загального здоров'я людини, а реабілітацію – як комплексний процес, спрямований на забезпечення соціального включення, самостійності та якості життя осіб з психічними та інтелектуальними розладами.

У цьому контексті національне законодавство України поступово адаптується до ключових принципів, закріплених у нормативних актах та стратегічних документах Європейського Союзу, зокрема щодо дотримання прав і свобод людини, недискримінації, пацієнтоцентричності, міжсекторальної взаємодії та розвитку послуг у громаді. Закони України «Про психіатричну допомогу», «Про систему охорони психічного здоров'я», а також «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» відображають орієнтацію на європейські підходи, що передбачають відхід від суто медичної та інституційної моделі до біопсихосоціальної моделі реабілітації.

Важливим напрямом гармонізації з вимогами ЄС є утвердження **права осіб з психіч-**

ними та інтелектуальними розладами на життя в громаді, розвиток альтернатив інституційному догляду, забезпечення доступності реабілітаційних та соціальних послуг, а також посилення ролі психосоціальної реабілітації. Європейські стандарти акцентують увагу на необхідності мінімізації обмежень, забезпечення добровільності отримання допомоги та залучення осіб з психічними та інтелектуальними розладами до прийняття рішень щодо власного лікування й реабілітації, що поступово знаходить відображення у вітчизняному законодавстві та практиці.

Разом із тим процес інтеграції національного законодавства України до вимог Європейського Союзу у сфері психічного здоров'я та реабілітації осіб з психічними та інтелектуальними розладами залишається незавершеним. Серед ключових проблем зберігаються фрагментарність нормативного регулювання, домінування інституційної моделі догляду, обмеженість фінансових і кадрових ресурсів, а також розрив між задекларованими правами та практикою їх реалізації, особливо в умовах психоневрологічних інтернатів. Це зумовлює необхідність подальшого вдосконалення законодавства та впровадження європейських стандартів із урахуванням національних соціально-економічних умов (табл. 1).

Важливим етапом розвитку національної політики у сфері реабілітації та соціального захисту осіб з інвалідністю, зокрема осіб з психічними та інтелектуальними розладами, стало ухвалення розпорядження Кабінету Міністрів України «*Про схвалення Стратегії реформування психоневрологічних, інших інтернатних закладів та деінституціоналізації догляду за повнолітніми особами з інвалідністю та особами старшого віку до 2034 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках*» (КМУ, 2024). Зазначена Стратегія визначає концептуальні засади трансформації системи інституційного догляду з орієнтацією на права людини, розвиток послуг у громаді та підвищення якості життя осіб, які перебувають або перебували в інтернатних закладах.

Стратегічні положення документа спрямовані на поетапний перехід від утримувальної моделі догляду до моделі, засно-

Порівняльна таблиця: підходи ЄС та України у сфері реабілітації осіб з психічними та інтелектуальними розладами

Критерій	Європейський Союз	Україна
Нормативна база	Хартія основних прав ЄС; Європейська стратегія психічного здоров'я; Європейський стовп соціальних прав	Закони України «Про психіатричну допомогу», «Про систему охорони психічного здоров'я», «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я»
Модель допомоги	Біопсихосоціальна, орієнтована на життя в громаді	Переважно змішана: поєднання медичної та інституційної моделей
Роль реабілітації	Ключовий елемент системи охорони здоров'я та соціальної політики	Визнається законодавчо, але часто поступається доглядовій функції
Права осіб з психічними та інтелектуальними розладами	Акцент на автономії, участі у прийнятті рішень, недискримінації	Гарантовані законом, але реалізація обмежена інституційними практиками
Форма надання послуг	Перевага громадськоорієнтованих та амбулаторних послуг	Домінування стаціонарних і інтернатних форм
Деінституціалізація	Стратегічний пріоритет	Декларується, але реалізується повільно
Міжвідомча взаємодія	Інтеграція систем охорони здоров'я, соціального захисту, зайнятості	Обмежена, фрагментарна
Фокус політики	Якість життя, соціальне включення, самостійність	Соціальний захист і утримання

ваної на соціальній реабілітації, підтримці самостійного життя та соціальній інтеграції осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами. Особливу увагу приділено розвитку альтернатив інтернатному догляду, запровадженню індивідуалізованих підходів до надання допомоги, розширенню спектра соціальних і реабілітаційних послуг, а також міжвідомчій взаємодії у сфері охорони здоров'я, соціального захисту та місцевого самоврядування.

Стратегією визначено цілі та завдання з розвитку нових послуг і підтримки осіб з інвалідністю та осіб старшого віку в територіальній громаді, які орієнтовані на людину та повагу її прав, зокрема послуги персонального асистента, догляду (вдома, денного), належної інфраструктури (інклюзивні заклади освіти та медичні заклади, адаптоване для потреб осіб з інвалідністю та осіб старшого віку житло та транспорт), що забезпечуватиме право осіб з інвалідністю та осіб старшого віку на незалежне життя та їх інтеграцію в територіальні громади (КМУ, 2024).

Цільовими групами Стратегії є:

– повнолітні особи з інвалідністю та особи старшого віку, зокрема особи з психічними та інтелектуальними порушеннями, які проживають в закладах інституційного догляду (психоневрологічних інтернатах, будинках-інтернатах для осіб з інвалідністю та осіб старшого віку, молодіжних відділеннях дитячих будин-

ків-інтернатів, закладах стаціонарного догляду (далі – інтернатні заклади);

– повнолітні особи з інвалідністю та особи старшого віку, які мають значні функціональні обмеження або ризикують зазнати функціонального погіршення і потребують догляду та підтримки;

– ветерани, які мають функціональні обмеження та інвалідність, пов'язані із збройною агресією Російської Федерації;

– повнолітні особи з інвалідністю та особи старшого віку, яким загрожує інституціоналізація через переміщення та пов'язану з ним соціальну вразливість внаслідок тривалої збройної агресії Російської Федерації;

– члени сімей осіб з інвалідністю та осіб старшого віку.

Стратегія реформування психоневрологічних та інших інтернатних закладів передбачає реалізацію прав осіб, що належать до її цільової групи, шляхом поетапної деінституціоналізації системи догляду. Йдеться насамперед про створення умов для повноцінної реалізації прав осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами на участь у соціальному житті, самостійний вибір місця проживання, визначення умов та кола осіб, з якими вони проживатимуть, а також на життя поза межами інституційного середовища.

У межах реалізації Стратегії особлива увага приділяється забезпеченню права осіб з психічними та інтелектуальними розладами

на доступ до механізмів захисту своїх прав і свобод, у тому числі через можливість звернення до судових та позасудових інституцій, отримання необхідної інформації та безперешкодного доступу до правничої допомоги. Важливим принципом є усунення будь-яких бар'єрів – фізичних, інформаційних, правових чи соціальних, – що обмежують реалізацію зазначених прав та перешкоджають активній участі осіб з психічними та інтелектуальними розладами у суспільному житті.

Стратегія акцентує увагу на формуванні комплексної системи підтримки, що включає персональну допомогу, догляд удома, підтримане проживання, реабілітаційні послуги, а також інформаційну й консультативну підтримку. Особливе значення надається розвитку сервісів, спрямованих на забезпечення доступу до житла, управління власними фінансами, створення тренувальних (навчальних) квартир, реалізацію програм оренди доступного житла, формування системи підтриманого прийняття рішень та розширення мережі інклюзивних послуг у громаді.

Стратегічна ціль 1. Стратегії реформування психоневрологічних та інших інтернатних закладів спрямована на створення законодавчих та інституційних передумов для реалізації права осіб з інвалідністю та осіб старшого віку на незалежне життя та їх інтеграцію до територіальних громад. У контексті осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами реалізація цієї цілі має особливе значення, оскільки саме ця категорія осіб традиційно зазнавала обмежень у реалізації права на автономію, вибір місця проживання та участь у соціальному житті.

Зазначена стратегічна ціль передбачає створення комплексних умов для подолання сукупності проблем правового, економічного, житлового та інфраструктурного характеру, а також усунення проявів упередженого ставлення і дискримінації, які перешкоджають повній реалізації прав і незалежному життю осіб з інвалідністю та осіб старшого віку. Досягнення цієї цілі орієнтоване на формування сприятливого середовища для розвитку громадоорієнтованих послуг, підтримки самостійного проживання, впровадження механізмів підтриманого прийняття рішень та забезпечення реальної участі осіб з психічними та

інтелектуальними розладами у житті територіальних громад.

Стратегічна ціль 2. Стратегії реформування психоневрологічних та інших інтернатних закладів спрямована на сприяння комплексній реформі системи довготривалого догляду за особами з інвалідністю та особами старшого віку шляхом розвитку спроможності осіб здобувати, відновлювати або підтримувати навички повсякденного життя. У контексті осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами ця ціль набуває особливого значення, оскільки тривале перебування в інституційних закладах часто призводить до втрати або суттєвого зниження навичок самообслуговування, соціальної взаємодії та самостійного прийняття рішень.

Реалізація зазначеної стратегічної цілі передбачає перехід від утримувального підходу до моделі довготривалого догляду, орієнтованої на реабілітацію, відновлення та розвиток життєвих компетентностей. Йдеться про впровадження програм навчання та підтримки навичок повсякденного життя, зокрема самообслуговування, управління власним часом і ресурсами, комунікації, користування соціальними та громадськими сервісами, що є базовими елементами соціальної реабілітації осіб з психічними та інтелектуальними розладами.

Досягнення цієї цілі також передбачає розвиток мультидисциплінарних підходів у системі довготривалого догляду, залучення фахівців соціальної роботи, психологів, ерго-терапевтів та інших спеціалістів, а також тісну взаємодію між закладами охорони здоров'я, соціального захисту та місцевими громадами. Це створює передумови для підвищення рівня автономії осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами, зменшення їх залежності від інституційного догляду та поступової інтеграції у громаду.

Стратегічна ціль 3. спрямована на формування системи якісних, доступних та індивідуалізованих послуг для осіб з інвалідністю та осіб старшого віку, що відповідають їх реальним потребам і сприяють підвищенню якості життя. У контексті осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами реалізація цієї цілі передбачає розвиток широкого спектра реабілітаційних, соціальних

і підтримувальних послуг, орієнтованих на відновлення та підтримку соціального функціонування, автономії та активної участі в житті громади.

Досягнення цієї стратегічної цілі пов'язане з упровадженням індивідуалізованого підходу до надання послуг, що ґрунтується на комплексній оцінці потреб особи, її функціональних можливостей і життєвих пріоритетів. Особлива увага приділяється розвитку громадоорієнтованих форм допомоги, зокрема підтриманого проживання, денних центрів, мобільних мультидисциплінарних команд та послуг соціального супроводу. Для осіб з психічними та інтелектуальними розладами це створює умови для поступового переходу від інституційного догляду до життя в громаді та зменшення соціальної ізоляції.

Стратегічна ціль 4. орієнтована на створення ефективної системи управління, координації та моніторингу процесів реформування догляду та реабілітації осіб з інвалідністю та осіб старшого віку. У сфері соціальної реабілітації осіб з інвалідністю з психічними та інтелектуальними розладами досягнення цієї цілі є необхідною умовою забезпечення системності, послідовності та результативності впроваджуваних змін, зокрема у діяльності психоневрологічних інтернатів.

Реалізація зазначеної стратегічної цілі передбачає удосконалення нормативно-правового та організаційного забезпечення реформ, розвиток міжвідомчої взаємодії, підвищення професійної спроможності персоналу, а також запровадження механізмів оцінювання якості послуг і результатів реабілітації. Важливим складником є формування системи збору та аналізу даних щодо потреб осіб з психічними та інтелектуальними розладами, ефективності реабілітаційних програм і дотримання прав людини в інтернатних та громадоорієнтованих формах догляду.

Для досягнення визначених Стратегією цілей передбачається поетапна реалізація реформ, що охоплює **три взаємопов'язані етапи**, кожен із яких має власні завдання та пріоритети.

Перший етап (2025–2027 роки) спрямований на формування необхідних передумов для реформування системи догляду та реабілітації. На цьому етапі передбачається здійснення

аналізу правових, економічних, інституційних та соціальних чинників, які перешкоджають повній реалізації прав осіб з інвалідністю та осіб старшого віку. Важливими завданнями є підготовка змін до законодавства, створення умов для трансформації наявної системи фінансування послуг із забезпеченням реалізації права на незалежне життя, а також започаткування інформаційно-просвітницьких кампаній. Особливий акцент робиться на залученні осіб з інвалідністю та осіб старшого віку, членів їхніх сімей, громадських об'єднань і благодійних організацій до процесів розроблення, реалізації та моніторингу змін на засадах партнерства та участі.

Другий етап (2028–2030 роки) передбачає практичну реалізацію системних змін, зокрема реформування механізмів фінансування соціальних послуг із орієнтацією на підтримку незалежного життя та інтеграцію осіб з інвалідністю та осіб старшого віку в територіальні громади. На цьому етапі заплановано розвиток ринку надавачів соціальних послуг шляхом залучення громадських і благодійних організацій, а також суб'єктів приватного сектору, удосконалення системи довготривалого догляду відповідно до міжнародних стандартів і оновлення механізмів оцінювання якості послуг. Важливим завданням є підготовка та перепідготовка фахівців, здатних надавати індивідуалізовані послуги у громадах, а також продовження інформаційних кампаній з метою формування інклюзивних суспільних установок.

Третій етап (2031–2034 роки) орієнтований на досягнення сталих результатів реформ та повну інтеграцію осіб з інвалідністю та осіб старшого віку в соціальне й економічне життя. На цьому етапі передбачається реалізація комплексу заходів, спрямованих на забезпечення безбар'єрного доступу до освітніх, культурних, соціальних, правничих, медичних, психологічних і реабілітаційних послуг без вилучення осіб зі звичного соціального середовища. Особлива увага приділяється створенню умов для професійної самореалізації, участі на ринку праці та повноцінної участі в житті суспільства. Завершальним елементом етапу є оцінювання результатів реалізації Стратегії із забезпеченням змістовних консультацій з особами з інвалідністю та осіб стар-

шого віку, їхніми родинами та організаціями, що представляють їхні інтереси.

Операційний план заходів з реалізації Стратегії на 2025–2027 роки конкретизує механізми її впровадження, передбачаючи оцінювання потреб осіб, які проживають у психоневрологічних інтернатах, підготовку персоналу до роботи в умовах деінституціалізації, створення послуг підтриманого проживання та розвитку громадоорієнтованої соціальної реабілітації. У контексті осіб з психічними та інтелектуальними розладами це створює нормативні передумови для зміни ролі психоневрологічних інтернатів – від закладів тривалого утримання до центрів реабілітації, підтримки та соціального супроводу.

Висновки. Проведений аналіз нормативно-правового забезпечення у сфері соціального обслуговування осіб з психічними та інтелектуальними розладами засвідчує, що в Україні сформовано базове законодавче підґрунтя для реалізації прав цієї категорії осіб, розвитку соціальної реабілітації та поступового переходу від інституційної моделі догляду до громадоорієнтованих форм підтримки. Національне законодавство загалом відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини, зокрема положенням Конвенції про права осіб з інвалідністю та європейським підходам до деінституціалізації.

Водночас встановлено, що практична реалізація законодавчо закріплених норм залишається недостатньо ефективною, що зумовлено фрагментарністю нормативного регулювання, домінуванням інституційних практик, обмеженістю фінансових і кадрових ресурсів, а також недостатнім розвитком громадоорієнтованих соціальних і реабілітаційних послуг. Особливо гостро ці проблеми проявляються у діяльності психоневрологічних та інших інтернатних закладів, де реалізація прав осіб з психічними та інтелектуальними розладами часто має формальний характер.

Реалізація Стратегії реформування психоневрологічних та інших інтернатних закладів і деінституціалізації догляду до 2034 року створює реальні передумови для системних змін у сфері соціального обслуговування осіб з психічними та інтелектуальними розладами. Ефективність цих реформ залежатиме від узгодженості нормативно-правових механізмів, розвитку міжвідомчої взаємодії, впровадження психосоціальної реабілітації та забезпечення активної участі осіб з інвалідністю у процесах прийняття рішень.

Подальші наукові дослідження мають бути спрямовані на оцінку результативності впровадження деінституціалізаційних заходів і обґрунтування ефективних моделей соціальної реабілітації в умовах територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА:

1. European Commission. Comprehensive Approach to Mental Health. Brussels, 2023. URL: <https://www.uehp.eu/corners/eu-promotes-new-comprehensive-approach-to-mental-health/> (дата звернення: 05.01.2025).
2. Koliada N., Kravchenko O. Social rehabilitation and adaptation of internally displaced persons. Umelá inteligencia, informatizácia a robotizácia a ich využitie v rámci formálnej a neformálnej starostlivosti: Zborník príspevkov vedeckého symposia. 2023. URL: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Balogova22> (дата звернення: 05.01.2025).
3. European Union. European Pillar of Social Rights. 2017. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/european-pillar-of-social-rights.html> (дата звернення: 05.01.2025).
4. Про систему охорони психічного здоров'я в Україні : Закон України від 15 січня 2025 р. № 4223-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20#Text> (дата звернення: 05.01.2025).
5. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення: 05.01.2025).
6. Конвенція про права осіб з інвалідністю : міжнародний договір ООН від 13 грудня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/ed20160706#Text (дата звернення: 05.01.2025).
7. Кравченко О., Омельченко С., Коляда Н. Магістерська програма підготовки соціальних працівників: нормативно-правові засади. Соціальна робота та соціальна освіта. 2025. Вип. 1(14). С. 131–146. [https://doi.org/10.31499/2618-0715.1\(14\).2025.331719](https://doi.org/10.31499/2618-0715.1(14).2025.331719)
8. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 6 жовтня 2005 р. № 2961-IV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text> (дата звернення: 05.01.2025).
9. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 3 грудня 2020 р. № 1053-IX (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text> (дата звернення: 05.01.2025).

10. Про схвалення Стратегії реформування психоневрологічних, інших інтернатних закладів та деінституціоналізації догляду за повнолітніми особами з інвалідністю та особами старшого віку до 2034 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2024 р. № 1315-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 05.01.2025).

REFERENCES:

1. European Commission. (2023). *Comprehensive approach to mental health*. Retrieved January 5, 2025, from <https://www.uehp.eu/corners/eu-promotes-new-comprehensive-approach-to-mental-health/>
2. Koliada, N., & Kravchenko, O. (2023). Social rehabilitation and adaptation of internally displaced persons. In *Umělá inteligencia, informatizácia a robotizácia a ich využitie v rámci formálnej a neformálnej starostlivosti: Zborník príspevkov vedeckého symposia* [Artificial intelligence, informatization and robotization and their use in formal and non-formal care: Proceedings of a scientific symposium]. Retrieved January 5, 2025, from <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Balogova22>
3. European Union. (2017). *European pillar of social rights*. Retrieved January 5, 2025, from <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/european-pillar-of-social-rights.html>
4. Verkhovna Rada of Ukraine. (2025). Pro systemu okhorony psykhičnogo zdorovia v Ukraini [On the mental health care system in Ukraine] (Law No. 4223-IX, January 15, 2025). Retrieved January 5, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20#Text>
5. Verkhovna Rada of Ukraine. (2000). Pro psykhiatryčnu dopomohu [On psychiatric care] (Law No. 1489-III, February 22, 2000). Retrieved January 5, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>
6. United Nations. (2006). Konventsiiia pro prava osib z invalidnistiu [Convention on the Rights of Persons with Disabilities]. Retrieved January 5, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/ed20160706#Text
7. Kravchenko, O., Omelchenko, S., & Koliada, N. (2025). Mahisterska prohrama pidhotovky sotsialnykh pratsivnykiv: normatyvno-pravovi zasady [Master's program for training social workers: Regulatory and legal foundations]. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita – Social Work and Social Education*, 1(14), 131–146. [https://doi.org/10.31499/2618-0715.1\(14\).2025.331719](https://doi.org/10.31499/2618-0715.1(14).2025.331719)
8. Verkhovna Rada of Ukraine. (2005). Pro reabilitatsiiu osib z invalidnistiu v Ukraini [On rehabilitation of persons with disabilities in Ukraine] (Law No. 2961-IV, October 6, 2005, as amended). Retrieved January 5, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>
9. Verkhovna Rada of Ukraine. (2020). Pro reabilitatsiiu u sferi okhorony zdorovia [On rehabilitation in the health care sector] (Law No. 1053-IX, December 3, 2020, as amended). Retrieved January 5, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>
10. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2024). Pro skhvalennia Stratehii reformuvannia psykhonevrolohichnykh, inshykh internatnykh zakladiv ta deinstytucionalizatsii dohliadu za povnolitnimy osobamy z invalidnistiu ta osobamy starshoho viku do 2034 roku i zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2025–2027 rokakh [On approval of the Strategy for reforming psychoneurological and other residential institutions and deinstitutionalization of care for adults with disabilities and older persons until 2034 and approval of the operational action plan for its implementation in 2025–2027] (Order No. 1315-r, December 24, 2024). Retrieved January 5, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-2024-%D1%80#Text>

Дата надходження статті: 10.11.2025

Дата прийняття статті: 28.11.2025

Опубліковано: 30.12.2025